

ком тих, які за рішенням наради імператор Луцій Корнелій Сулла богів безсмертних священні храми з метою утримання для користування віддавав, це той же сенат ратифікував... (переклад з латини наш – К. Ш.) ["...deorum immortalium aediumque sacrarum tuendarum [causa] fruendum dederunt reliquerunt, extraque ea quae L. Cornelius Sulla imperator de consilii sententia deorum immortalium aediumque sacrarum tuendarum causa fruenda dedit, quod idem senatus confirmavit..."; 20, с. 260–266, п. 36]. Ці розпорядження в першу чергу мали вплив на позиції місцевих публіканів, значно обмежуючи їх дії в цьому регіоні [16, с. 23–25; 17, с. 70–71]. Пізніше, у 73 р. до н. е., було видано постанову сенату, що підтверджувала попередні декрети: "...постановлено, що кожний з оропіїв землю буде наділений, щоб піклуватися за законом про надання в оренду, і не бачити публіканів, які тим користуються, отже, щоб їм на користь держави і вірністю себе проявити" (переклад з латини наш – К. Ш.) ["...Oropiorum quoque agrum exseptum esse videri ex lege locationis, non videri publicanos iis frui, ita, ut eis e re publica fideque sua visum esset, censuere"; 20, с. 260–266, п. 36]. Отже, оропські нормативні акти на практиці мали позитивне значення для полісу і не були скасовані опозиційною стороною навіть після смерті Сулли.

Приклад з беотійським Оропом не є унікальним. Схожа ситуація виникає і в малоазійській області Карії, в полісі Стратонікея, що колись належав до родоських володінь на континенті. За постановою сенату, також ініційованою Суллою, за Стратонікеєю визнавалося право на володіння оточуючими поселеннями, гаванями та прибутками від підкорених полісів. Всі залежні від Старонікеї поселення були зобов'язані платити їй данину [9, с. 19; 18, п. 441].

Звичайно, поряд із політикою загравання з полісами, Сулла неодноразово проявляв і відкриту ворожість до тих із них, які не корилися його волі. Завдяки працям Аппіана та Плутарха, зараз є загальновідомими обставини тривалої облоги сулланськими військами Афін – спалення священних садів Академії та Лікею [1, Mithr., XXX–XXXVIII, с. 318–322; 8, Sull., XII, с. 49–51], жорстоке взяття полісу та спалення більшої частини Пірею [1, Mithr., XL, с. 323–324; 8, Sull., XIV, с. 53], про вилучення із святилищ Епідавр та Олімпії коштовностей для фінансування військових операцій [8, Sull., XII, с. 50].

Негативне ставлення Сулли до Фів, спричинене союзом цього полісу на початку війни із полководцем супротивника Археласом [1, Mithr., XXX, с. 318], врешті-решт призвело до втрати Фівами половини своєї землі та спустошення казни [8, Sull., XIX, с. 58–59]. Проте, разом із цим, саме завдяки наказам Сулли у полісі було споруджено театр та відсвятковано чергову перемогу у війні з Мітрідатом. Свято супроводжувалося проведенням ігор та змагань [8, Sull., XIX, с. 59], що могло в деякій мірі виправити фінансове становище полісу.

Таким чином, аналіз комплексу нарративних та епіграфічних джерел дозволяє зробити висновки, що окрім застосування каральних заходів та розправ над непокірними, мало місце активне втручання Луція Корнелія Сулли у внутрішню ситуацію грецьких та малоазійських полісів, а також проведення ним в цих регіонах продуманої політики зміцнення домінування римського авторитету під час військових кампаній проти Мітрідата VI Евпатора.

1. Аппиан Александрийский. Римская история / Пер. с греч. – М.: ООО Издательство АСТ, "Ладомир", 2002. 2. Глускина Л. М. Асилия эллинистических полисов и Дельфы // ВДИ. 1977. №1. С. 82–94. 3. Егоров А. Б. Сулла и Цезарь, две диктатуры (пит сравнительного анализа) // Запад-Россия-Кавказ: межузовский научно-теоретический альманах. Вып. 2. 2003. – С. 94–108. 4. Инар Ф. Сулла. Серия "След в истории". – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1997. 5. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. 3-е изд. – СПб., 1897–99. 6. Моммзен Т. История Рима. Т. 2. – СПб., 1994. 7. Монтегье Ш. Рассуждение о причинах величия и упадка римлян // Избранные произведения. М., 1955. 8. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В двух томах. Пер. с греч. негр. Т. 2. – М., Правда, 1990. 9. Свенцицкая И. С. Некоторые черты экономического развития Западной Малой Азии в системе Римской империи // ВДИ. 1956. №2. – С. 18–27. 10. Селецкий Б. П. Финансовая опулляр оптиматов и опулляр в конце 90–80-х годов I в. до н. э. // ВДИ. 1983. №1. – С. 148–163. 11. Фролов Э. Д., Никитюк Е. В., Петров А. В., Шарнина А. Б. Альтернативные социальные сообщества в античном мире. – СПб., Издательство Санкт-Петербургского университета, 2002. 12. Холод М. М. Демадов мир: к истории афинско-македонских отношений в IV в. до н. э. // Жебелевские чтения-4. – СПб., 2001. – С. 99–114. 13. Цицерон. Философские трактаты / Перевод с латинского и комментарии М. И. Рижского. – М.: Наука, 1985. 14. Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века Республики. – СПб., 2005. 15. Balsdon J.P.V.D. Sulla Felix // JRS. Vol. XLI. 1951. – P.1–10. 16. Brunt P.A. Sulla and the asian publicans // Latomus. T. XV. 1956. Fasc.1. – P.17–25. 17. Dürbach F. Oropus (Extinct city). Repr. Of the 1890 ed. – Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 1972. 18. Orientes Graecae Inscriptiones Selectae. Hrsg. V. G., Dittenherger, 1903–1905. 19. Pickard-Cambridge A. The Dramatic Festivals of Athens. – Oxford, 1969. 20. Riccobono S. Fontes iuris Romani antejustiniani. P. I. Leges. – Firenze, S. a. G. Barbera, 1941.

Надійшла до редколегії 09.03.09

В. Щербатюк, канд. іст. наук,

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано стан вивчення Вільного козацтва. На основі наукових досліджень, місцевих матеріалів висвітлено участь вільних козаків у повстанському рухові в Україні 1917–1923 рр.

The extent of study of the Free Cossacks' issue has been analysed. The participation of free Cossacks in the Ukrainian insurrectionary movement of 1917–1923 has been shown on the basis of the scientific researches, local materials.

2 березня 1917 р. в Російській імперії було повалено самодержавство і створено Тимчасовий уряд. Останній, як твердить сучасний історик В.Ф. Шевченко виник самочинно, адже, того дня на приватному зібранні 13 із 441 депутата Державної Думи надали самі собі всю повноту влади. Напередодні, 25 лютого 1917 р. діяльність Думи була зупинена царським указом і більше вона не збиралася. Та навіть у повному складі Дума, як запевняє дослідник, була дорадчою структурою, не мала права формувати і затверджувати уряд. Ніякого ж представницького форуму, який би надавав легітимність самозваному Тимчасовому уряду не було скликано[1].

Така новопостала урядова імперська структура впродовж всього часу свого існування намагалася

втримати єдність імперії. Проте, революційні події набували подальшого розвитку[2].

Звістка про лютневу революцію в Росії і падіння царського режиму досягла України в березні 1917 р. Від Тимчасового уряду в Києві утворився Виконавчий комітет. Одночасно радикально настроєні ліві сили утворили Київську Раду робітничих і солдатських депутатів, яка поставила за мету поширити свій вплив на всю територію України, створивши на місцях свої структурно-організаційні органи.

У березні 1917 р. помірковані ліберали з Товариства українських прогресистів під керівництвом Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова та Дмитра Дорошенка разом із соціал-демократами на чолі з Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою заснували Українську

Центральну Раду (УЦР), яка незабаром, у середині червня, утворила уряд України – Генеральний Секретаріат під керівництвом В. Винниченка[3,393].

З таким розвитком подій в населення України утверджувалась думка, що царські порядки вже не повернуться. Розуміли це й на місцях. Принагідно зауважимо, що цьому сприяли й дії Тимчасового уряду. Так, з Києва повідомляли Звенигородського повітового комісара: "В целях укрепления авторитета власти Временного правительства на местах, было бы желательно, чтобы распоряжения о запрещениях и других ограничениях гражданских прав населения основывались не на непроверенных слухах и предложениях, а на основательных исследованиях..."[4, арк. 14].

Однак, імперська державна машина вже не могла втримати розвиток багатьох суспільно-політичних процесів, значна частина яких була наслідком невірності прийнятого для різних верств суспільства модернізації сільського господарства. Історики далі все більше визнають аграрний характер революції. Одним з перших був відомий в 1920–1930 рр. аграрний діяч, репресований за політичними мотивами В. Качинський. На його переконання українському селу мав би бути представлений природний шлях розвитку, без експериментів[5]. До спроб осмислити аграрний характер революції вдалися М. Байєр[6], Д. Лебедь[7], О. Мицюк[8], І. Витанович[9], І. Хміль[10] та ін. Оскільки в складі населення України переважну більшість мало селянство, то в роки Української революції аграрний характер проявився найвиразніше[11,527].

Протягом весни–літа 1917 р. відбувалась подальша організація селянства. Цей процес проходив під впливом національного і соціального моментів революції та їх поєднання. В Україні з'явилися чисельні ради селянських депутатів, кооперативні осередки, створювалися селянські спілки, відкривалися "Просвіти". Серед тогочасних громадських організацій і товариств селян України особливий інтерес викликає Вільне козацтво – військові органи народної міліції.

Відстоюючи демократичні козацькі традиції, Вільне козацтво в цілому стояло на державницьких позиціях. Пов'язане із селянським середовищем, вільнокозацький рух мав велику народну підтримку, адже козацький ідеал став надбання широким народним мас і відігравав вагомую роль в соціальній активності українського селянства та інших верств суспільства, в зростанні національної свідомості. Це дало українському селянству могутній поштовх на реалізацію своїх прагнень. Тому дослідження Вільного козацтва є надзвичайно актуальним, адже об'єктивне розуміння його впливу і органічного сплетення з широкими селянськими масами сприяє більш точним уявленням національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1921 рр. Значну роль в цьому процесі відіграє усвідомлення причин та історії започаткування Вільного козацтва.

Визнано, що до початку 90-х років ХХ ст. проблема Вільного козацтва розроблялася лише істориками української діаспори[12,2], проте вже з середини 1990-х років в Україні значно зростає кількість досліджень з даної проблематики[13,8].

Слід відзначити, що в історіографії української діаспори з даної проблеми виникають різні школи та ідеологічні течії. Це шкодило об'єктивізму праць. Однак вони становили вагомий джерело знань з історії Вільного козацтва[14], оскільки радянські історики в умовах тоталітарного режиму не могли приділяти уваги безпосередньо цій проблемі. Так, з перших досліджень даного питання найбільш об'єктивним виділяється праця А. Жука, де автор вільнокозацький рух розглянув поетапно, звернувши увагу на заходи П. Скоропадського щодо підтримки Вільного козацтва та соціальні основи козац-

тва[15]. В ряді праць В. Винниченка[16], М. Шаповала[17], П. Христюка[18], З. Стефаніва[19], М. Шкільника[20] та ін. Вільне козацтво згадується в контексті подій 1917–1921 рр. Дещо більше Вільному козацтву приділили увагу І. Мазепа[21] та в окремих працях Д. Дорошенко[22]. Докладніше – О. Даценко у праці "Історія Звенигородського коша Вільного козацтва", написаної на основі рукописів майбутнього генерал-хорунжого армії УНР Ю. Тютюнника. Проте автор здебільше зупинився на повстанні селян проти австро-німецьких військ у Звенигородському повіті та участі в ньому вільних козаків[23].

Радянські історики в своїх працях Вільне козацтво лише згадують, і то в контексті висвітлення селянського повстанського руху 1917–1918 рр., вивчення якого розпочалося паралельно з дослідженням усього аграрного руху[24]. Однак, висновки дослідження селянського руху історики здебільше підганяли до партійних догм, що призвело до фальсифікацій[25]. Події, за звичай, висвітлювалися однобоко з ідеологічних позицій. Сюди відносимо праці В. Тичини[26], М. Супруненка[27], П. Балковского[28] та ін. Нерідко свої думки дослідники змінювали на угоду пануючій ідеології. Так, М. Рубач у 1920-х рр. відзначав стихійність селянського руху, яким в багатьох місцях України керували заможні селяни, а вже в 1957 р. запевнив про організованість руху і його керівництво з боку сільських комітетів[29,157–158]. Об'єктивізму праць перешкоджали атрибути в публікаціях радянських істориків, присутність яких в дослідженнях мали бути обов'язковими: "братська допомога трудящим України з боку робітників і селян радянської Росії"[30]; підтримка українським селянством більшовиків та схвалення їхньої аграрної програми[31]; повсюдний характер селянської боротьби за встановлення радянської влади[32]; керівна роль комуністичної партії в організації селянської боротьби[33] та ін. Такі обставини при дослідженні селянсько-повстанського руху 1917–1921 рр. та й в історичній науці в цілому, створювали ілюзію об'єктивності, а подача матеріалів набула наукоподібної форми. Тому, цілком зрозуміло, що в радянську добу не могло бути й мови про дослідження Вільного козацтва.

Після проголошення 1991 р. незалежності України перед істориками відкрились нові можливості. В перших працях Вільне козацтво постає в контексті висвітлення Української революції, деяких її аспектів та окремих персоналій. Автори досліджень – В. Солдатенко[34], Р. Пиріг і Ф. Проданюк[35], Курас І., Турченко Ф., Герасценко Г.[36] Друкуються праці В. Верстюка, в яких автор, досліджуючи історію українського селянства, Української Центральної Ради, звернувши увагу й на вільнокозацький рух[37]. Наприкінці 1990-х з'являються дисертації і ряд досліджень П.П. Захарченка, де автор в контексті дослідження селянського повстанського руху 1918 р. акцентував увагу на участі й ролі в ньому Вільного козацтва[38]. Дослідниця Н. Земзюліна при висвітленні в своїй дисертації історіографії дослідження селянського питання в Україні 1917–1918 рр., наголосила на значній ролі представників вільнокозацьких загонів в організації повстанства. На підтвердження думки наводить ряд досліджень[39]. У 2000 р. вийшла з друку колективна монографія П. Захарченка, Н. Земзюліної і О. Нестерова "У поході за волею". У розділі "Бойові дії повстанців" дослідження йдеться й про участь загонів Вільного козацтва в боротьбі проти загарбників[40].

Певна увага даній проблематиці в контексті історії селянсько-повстанського руху приділена у дисертаційному дослідженні О. Нестерова "Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.)". Автор, досліджуючи формування соціально-політичної ідеології повстанства, підкреслив тісний її зв'язок із козацькими традиціями, дав пояснення чому керівників повстанських загонів називали

батьками-отаманами, отаманами чи сотниками, розкрив причини, що призвели до неможливості консолідації повстанських сил навколо єдиного центру та ін.[41]

Цікавими, як на наш погляд, є дисертаційні дослідження В. Лободаєва "Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.)"[42] та В. Бондаренка "Вільнокозацький рух на півдні України (1917–1918 рр.)"[43].

Зокрема, в дисертації В. Лободаєва йдеться про передумови зародження осередків Вільного козацтва, їх ідейно-організаційне підґрунтя, визначаються соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, що впливали на вільнокозацький рух, та внутрішні суперечності його розвитку. В дослідженні розкрито значення військової та агітаційно-пропагандистської діяльності Вільного козацтва у період війни Радянської Росії проти УНР, а також у розгортанні повстансько-партизанського руху часів Української Держави П.Скоропадського[12,14]. В. Бондаренко дослідив процес організації та розвитку вільнокозацького руху на Півдні України у 1917–1918 рр. як складової частини загальноукраїнського козацького руху. Розглянув передумови, причини, характер та особливості виникнення організації Вільного козацтва в південних губерніях, охарактеризовано соціальний і національний склад населення регіону. Висвітлено політичні погляди керівників різних партій щодо питання відродження козацтва у 1917–1918 рр. Розглянуто наслідки політичного впливу органів влади та самоврядування на діяльність Вільного козацтва. Показано участь вільнокозацьких формувань Півдня у війні УНР з радянською Росією. Розкрито причини участі козаків і старшин у антигетьманських повстаннях. Досліджено політику П. Скоропадського щодо відродження станового козацтва у 1918 р. та особливості її реалізації у Катеринославській та Херсонській губерніях[13,17–18]. Однак, обидва дисертаційні дослідження обмежуються хронологічними рамками 1917–1918 рр., а діяльність окремих вільнокозацьких відділів у формі селянсько-повстанських загонів, як відомо, продовжувалась до початку 1920-х років.

Автору даної роботи в 1980-х роках пощастило ознайомитись з деякими місцевими матеріалами в регіоні, де 1917 р. виникло Вільне козацтво, а пізніше, після закінчення вищого навчального закладу, працювати там же за фахом і вже професійно підійти до їх аналізу і вивчення, зібрати нові дані. Значна інформація стосувалась започаткування Вільного козацтва, оформлення його в організацію. Це спомини старожилів – очевидців подій, перекази учасників селянсько-повстанського вільнокозацького руху та розповіді нащадків отаманів, відомості з розвитку подій тощо.

Зокрема, цінним є матеріал Михайла Іванченка, 1923 р. н., жителя с. Гусакове Звенигородського району Черкаської області, сина сотника Вільного козацтва Григорія Іванченка[44], хрещеника першого кошового отамана Вільного козацтва Семена Гризла. З його розповіді більш детально дізнаємось про рід Смоктьїв, члени якого заможні селяни Никодим і Хрисант були ініціаторами створення першого загону Вільного козацтва. "Козацько-чумацький рід Смоктьїв відомий в Гусаковому з XVIII ст. у 2-х гілках. Одна його гілка найближче причетна до Вільного козацтва, – ділиться своїми відомостями Михайло Григорович. – У чумака Петра були сини: Кирило (працював біля землі), Андрій (1862 р. н., етнограф, закінчив Московську сільськогосподарську академію, статський радник, слід загубився у 1917 р.), Хрисант (рік народження невідомий, волосний староста 1917 р., розкуркулений 1930 р., загинув під час лісозаготівлі у Архангельській області, дружина з двома дітьми втекли), Никодим (1877 р. н., засновник Вільного козацтва), Олександр (закінчив Уманську школу садівництва і хліборобства, певне вчився з Ю. Тютюнником, проживав в одному із сіл Звенигородського району.

У другій гілці були військовики, вчителі, писарі, заможні селяни. Рід мудрий і працьовитий.

У Никодима Петровича були сини Василь 1908 р. н., Федір 1913 р. н., Петро 1916 р. н. (пізніше директор школи на Кубані), донька Оля (Галя) (гімназистка, померла 1918 р. у Звенигородці). Сини Никодима – офіцери советської армії, учасники Другої світової війни. Перших двох земляки зустрічали у Казахстані, [були – В.Щ.] директорами радгоспів при піднятті цілини. [Далі – В.Щ.] котрийсь, як переказують, був на керівній роботі у Курській області..."[45].

Важливі відомості з історії Вільного козацтва черпаємо з історико-краєзнавчих досліджень. За останні десятиріччя років в Україні відбувається розквіт історичного краєзнавства – синтетичної науки, яка опирається і на природознавчий, і на історичний, і на мистецтвознавчий фундамент та має власні секрети впливу на людську свідомість, відгукується на найтонші рухи людської душі[46,5]. Краєзнавчі дослідження сьогодні є достатньо фаховими, у них минуле постає у всій повноті та складності. Восени 2008 р. на з'їзді краєзнавців відзначено, що надання краєзнавчій спільці України статусу Національної засвідчило про вагомий роль українського краєзнавчого руху в державі, була дана висока оцінка діяльності дослідників рідного краю, відзначено донесення до широких верств населення правдивої історії[47,6].

Тому, закономірним є відзначення діяльності краєзнавчих осередків на сторінках наукових часописів, в наукових працях, використання досліджень історичного краєзнавства при написанні монографій, дисертацій, енциклопедій, довідників тощо. Зокрема, О. Дудник у дисертації "Національно-демократичні перетворення на Київщині в революційну добу (березень 1917–1920 рр.)" зазначила: "У нарисі з історії Христинівщини вміщено матеріали про характер землеволодіння та соціальне становище сільського населення напередодні Лютневої революції, подано відомості про селянські партизанські загони, які діяли в районі Яроватка – Христинівка – Умань. Краєзнавці Лисянщини підготували кілька видань часопису "Добридень", у якому надруковані матеріали про виникнення Вільного козацтва..."[48,5–6].

На наш погляд питання обставин в яких відбулося виникнення перших загонів Вільного козацтва, процесу організації вільнокозацького руху не отримали належного висвітлення у фундаментальних наукових дослідженнях. Найбільш повно це постало на сторінках згаданого вище краєзнавчого журналу "Добридень" у науковій розвідці "Вільне козацтво". З матеріалу статті читаємо: "У березні 1917 р. селяни Гусакового зібралися біля управи на сходку. Молодший брат етнографа Никодим Смоктьїв, вбраний по-козацькому, оголосив про падіння російського самодержавства і пристрасно закликав селян вставати за волю України та гуртуватися у Вільне козацтво. Першими на це погодились: Гнат Карпенко, Євмен Орленко, Мехтодь Русалівський (заспівувач), Ілларіон Кордюк (сурмач), Максим Іванченко, Семен Іванченко, Іван Вдовиченко, Софрон Рябенський-Мовчан, Іван Думанський, Максим Вдовиченко, Вісвей Рудченко, Улас Смоктьїв, Платон Соколенко, Тиміш Пономаренко, Дементій Лозовий, Спиридон Фартушний, Іван Лісовенко, Сидір Більобрух, Охрім Заграничний з сином Василем, Микита Рябенський з сином Самійлом, Іван Рябенський, Максим Рябенський, Филімон Оксененко, колишні матроси броненосця "Потьомкін" Самійло Вусатий та Марко Монастирський, Петро Ткаченко, Павло Квашенко, Стратін Хававко, Ксенофонт Русалівський. Вони повалили біля управи погруддя царя Олександра II з надією згодом поставити натомість пам'ятник Т. Шевченку. І вивісили на будинку синьо-жовтий прапор. Під проводом обраного курінного отамана Н. Смоктьїя озброєні мисливськими рушницями та списками по-

їхали до м. Звенигородки і розбрели там поліцію. У місті постала українська влада, очолена досвідченими людьми: Ковтуненком і Пищаленком.

Кінний Гусаківський курінь, озброєний гвинтівками та шаблями, вирушив в агітаційний рейд. У селах Росохватці, Новоселиці, Стебному, Юрківці, Богачівці, Козацькому, Княжі, Тарасівці, Кирилівці, Гудзівці, Озирній, Вільхівці, містечку Калниболоті (Катеринополі) та в місті Звенигородці козаки провели мітинги і запис у Вільне Козацтво. За два тижні виникли боездатні сотні і курені, як опертя української влади[49]. 2006 року ці та інші матеріали, сформовані на записах автора М. Іванченка, розповідях вільних козаків, документах, були покладені в основу документального роману-хроніки "Дума про Вільних козаків". Окремі відомості праці без сумніву важливі дослідникам вільнокозацького руху, адже в книзі на фоні подій Української революції 1917–1921 рр. показана боротьба Вільного козацтва за самостійність України і свободу рідного краю[50].

Поєднання місцевих матеріалів і документів архівів послужило виходу з друку ряду наукових досліджень В. Мусієнка[51], В. Лободаєва[52], О. Шатайла[53], В. Щербатюка[54], В. Мельниченка[55], у яких наряду з іншим йдеться й про Вільне козацтво. Зокрема, звертає на себе увагу праця В. Лободаєва "Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917 – квітень 1918 рр.)". Досліджуючи причини масового виникнення загонів Вільного козацтва, автор цілком справедливо наголошує на національному характері вільнокозацького руху і стверджує, що у створенні товариств Вільного козацтва населення бачило єдиний шлях до збереження свого життя і власності. Підкреслюючи вірність Вільних козаків Українській Центральній Раді, дослідник відзначив зростаючу недовіру останньої до Вільного козацтва. Щоб розглянути детальніше причини цього, навів міркування Р. Млиновецького[56], І. Вовчука[57], використав спогади Ю. Тютюнника[58] і Я. Водяного[59].

У висновках дослідник переконує, що українських лідерів лякало у Вільному козацтві спроба надати рухові військового характеру, провідником тенденції якого був Звенигородський кіш. Створення територіальної військової сили спонукала до реорганізації всього місцевого самоврядування. Так, наприклад, на думку багатьох отаманів Вільне козацтво мало перебрати на себе усі функції місцевих правоохоронних органів. Можливість контролю над цими формуваннями з боку центральної влади була б мінімальною, адже самочинно утворене козацтво, вважаючи себе представником інтересів народу, не чекало дозволу центральної влади і почало наводити порядок у повітах за власним розсудом. В цьому українські лідери вбачали загрозу демократії[52,23–24].

Проте, не впливаючи на науковий рівень дослідження, окремі його деталі потребують уточнення: автор твердить, що саме Н. Смоктьїй почав у березні 1917 р. створювати перші вільнокозацькі товариства (с. 21). Проте дані досліджень переконують, що цим займався весь озброєний Гусаківський кінний курінь; варто наголосити, що Н. Смоктьїй не став кошовим отаманом Звенигородщини по причині власної відмови (мав власне значне сільське господарство). Тому першим кошовим отаманом Звенигородщини обрали Калниболотського курінного отамана С. Гризла; дослідник згадує про таємні зв'язки П. Скоропадського із С. Гризлом та усунення останнього з посади кошового отамана (с. 23). Однак, не навів деталей цих стосунків; упущений конфлікт між С. Гризлом і Ю. Тютюнником, який виник при вступі останнього на посаду кошового отамана[60] тощо.

Слід відзначити, що сучасні автори в ряді досліджень, беручи до уваги функції, які покладались на Вільне козацтво, визначають його як перші народні мі-

ліцейські структури в Україні[52,22;61,120]. Це значною мірою співзвучно з текстом "Інструкції до формування Вільного козацтва на Україні", ухваленій на Першому Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва, що проходив 3–6 жовтня 1917 р. у м. Чигирин.

Огляд історіографії Вільного козацтва був би не повний, якби ми не згадали окремих науково-видавничих ґрунтовних краєзнавчих досліджень, значна частина з яких присвячена дослідженню історії краю, де започаткувався вільнокозацький рух. Одним з таких є колективне енциклопедичне видання "Край козацький. Довідник з історії Лисянщини", затверджений до друку вченою радою Інституту історії України НАН України. Статті дослідження "Боротьба отаманів Вільного козацтва проти радянської влади 1921", "Вільне козацтво", "Звенигородське збройне повстання", "Квітківський", "Кіш Вільного козацтва", "Міліція народна Звенигородського повіту 1917–1918", "Отаманів Вільного козацтва Гризла, Квітківського, Загороднього перебування у селах Лисянщини", "Перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва" та ін. безпосередньо присвячені історії Вільного козацтва та козацьким отаманам[62]. Звертає на себе увагу мала енциклопедія "Звенигородка" (укладач Ф. Білецький), де у статтях "Вільне козацтво", "Звенигородсько-Таращанське повстання", "Кац Борис Семенович", "Тютюнник Юрій Йосипович" та в додатках "Останній отаман", "В революційному вирі", "На чолі повстання", "Постріли на Грецькій" йдеться про Вільне козацтво та діяльність цієї організації[63].

Матеріали зазначених статей в переважній більшості переконують, що вільнокозацький рух не закінчується 1918 р.: "... Роздірнені загони Вільного козацтва... вели т.зв. [так звану – В.Щ.] партизанську війну з німцями, а згодом з більшовиками [масово з другої половини 1919 р. – В.Щ.], які... 1919 повернулись в Україну"[64,25]. На основі документів більшовицьких ревкомів йдеться про діяльність загонів Вільного козацтва 1921 р.[65,32], зрив плану антибільшовицького повстання у 1922 р.[66,294] тощо.

В іншому дослідженні "Шевченків край: історико-етнографічне дослідження", зокрема в розділі "Зростання свідомості українців. Національно-визвольний, селянсько-повстанський рух 1917 – початку 1920-х років" діяльність козацьких селянсько-повстанських загонів охоплює 1923 р., що правда зазначається "... на кінець 1923 р. повстанський рух знову почав згасати, а подальша боротьба набирала нових форм... На послаблення збройної боротьби українського селянства великою мірою вплинули розпочаті у зв'язку з впровадженням нової економічної політики аграрні перетворення і українізація"[67,228].

Важливими для історії Вільного козацтва є відомості щодо долі багатьох організаторів і перших учасників Вільного козацтва. Нажаль в малій енциклопедії з історії вільнокозацького краю "Звенигородка" ми находимо лише біографії Ю. Тютюнника[63,136–137] і Л. Шевченка[63,151–152,190–199]. Більше їх в енциклопедичному довіднику "Край козацький", де колектив авторів дослідив історію краю звідки по Україні поширилось Вільне козацтво: "Гризло Семен"[62,74], "Гулий-Гуленко Андрій Олексійович"[62,75], "Квітківський"[62,106], "Лютій-Лютенко Іван Макарович"[62,158], "Туз Степан"[62,278], "Тютюнник Юрій Йосипович"[62,279], "Чорний Ворон"[62,315], "Шевченко Анаій"[62,319], "Шевченко Левко"[62,319].

У дослідженні М. Іванченка "Вільне козацтво" читаємо: "... Засновник Вільного козацтва Н. Смоктьїй при арешті вислизнув з рідної хати підземним ходом. Розбудував своє господарство аж на Далекому Сході. Але зустрів там знайомого міліціонера-земляка і потай переїхав на Кубань. У 1941 р. під Армавіром його розстрі-

ляли гітлерівці, нібито за зв'язки з ОУН. Його розкуркулений брат Хрисант загинув в Архангельській області на лісоповалі [49,46]. З розповіді племінника Х. Смоктія В. Коваленка тіло Хрисанта поховали в Україні [68].

Заарештовано і 8 січня 1919 р. патрулями комендантської сотні м. Звенигородка при спробі втечі убито Л. Шевченка. Десь на початку березня 1920 р. загинув С. Туз [69,194]. У нерівному бою із з'єднанням загону Звенигородської повітової міліції та кавалеристами 133-ї червоноармійської бригади 3 березня 1921 р. убитий С. Гризло [70,арк.58, 195]. 20 жовтня 1930 р. розстріляно Ю. Тютюнника [54,122]. У 1932–1933 рр. від голоду померли перші, хто став у лави Вільного козацтва: І. Кордюк, Є. Орленко, С. Рябенський-Мовчан, С. Білобрух, В. Рудченко, С. Фартушний, П. Соколенко, Т. Пономаренко. Охоронці застрелили У. Смоктія, коли той виводив з місцевого радгоспу бичка, щоб врятувати від голодної смерті свою родину. Уночі хтось убив І. Вдовиченка. Репресовані й розстріляні 1 1930–1938 рр. брати Іван та Сава Діхтарі, Хрисант та Яким Вдовиченки, Юхим і Семен Котенки, Роман і Данило Руденки, а також О. Гернега, Г. Іванченко, С. Кабанник, К. Кислоокий, М. Морозенко, П. Ткаченко, Т. Іванченко, Ю. Романенко, М. Рудченко, Д. Кліщ, М. Яценко та ін. [49,46–47].

Небагатьом членам Вільного козацтва вдалося дожити до старості й померти власною смертю. У дослідженні "Отамани гайдамацького краю. 33 біографії" висвітлено життєвий шлях одного з таких – Івана Макаровича Лютого-Лютенка (отаман Іван Гонта). Автор Р. Коваль у статті "Іван Гонта, отаман Звенигородщини та Холодного Яру" використав відомості книги І. Лютого-Лютенка "Вогонь з Холодного Яру", написаної і виданої 1986 р. у США. Наприкінці матеріалу Р. Коваль зазначив: "Помер Іван Лютый-Лютенко в США 19 березня 1989 р., на 92-у році подвижницького життя. Похований на українському цвинтарі у Бавн-Бруці" [72,145]. Наведений епілог з книги І.М. Лютого-Лютенка красномовно підкреслює мету, стремління боротьби Вільного козацтва, засвідчує самопожертву його керівників і рядових козаків, які в 1917–1923 рр. значною мірою впливали на формування національно свідомого чинника селянсько-повстанського руху: "Як старий Холодноярський повстанський отаман, ніколи не змінював і не зміню своїх позицій... Не втрачаю віри в пророцтво Тараса Шевченка, що повіє огонь новий з холодного Яру", бо в ньому не гасне іскра ще з часів нашої саможертвної боротьби за волю українського народу, за Українську Народну Республіку й за вільну в ній Українську Автокефальну Православну Церкву..." [72,146].

Отже, найбільш повними і об'єктивними дослідженнями історії вільнокозацького руху стали праці вітчизняних вчених після проголошення в 1991 р. України незалежною державою. Значних наукових відомостей додають ґрунтовні історико-красезнавчі дослідження, місцеві матеріали. Автори переконливо доводять, що Вільне козацтво, яке тісно і гармонійно було пов'язане з українським селянством, віддзеркалювало більшість його проблем і суперечностей, проте вплинуло на зростання національної свідомості селян України. Представники Вільного козацтва значною мірою сприяли формуванню національно зрілого ядра селянського повстанського руху.

1. Шевченко В. На сторожі добутої волі. – День. – 2008. – № 9. – 19 січня.
2. Див.: Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф.Р. 1716, оп. 2, спр. 58. 3. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – 800 с. 4. ДАКО. – Ф.Р. 1716, оп. 1, спр. 31. 5. Див.: Качинський В. Соціалізація сільського господарства на Україні. – К., 1919. – 29 с. 6. Байер М. Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв'язання аграрної справи. – К. – Відень, 1920. – 23 с. 7. Лебедь Д. Роль крестьянства в украинской революции // Звезда-Зоря. – Екатеринбург, 1921. – № 29. – С. 21, 22. 8. Мицюк О. Як боролось українське селянство за землю. – Львів,

1921. – 19 с. 9. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920. – Мюнхен–Чикаго, 1968. – 69 с. 10. Хміль І. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. – К., 2000. – 90 с. 11. Бануца А.В., Бунятян К.П., Ващук Д.П., Верстюк В.Ф. та ін. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 2006. – 632 с. 12. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Лободаєв; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с. 13. Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух на півдні України (1917–1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Г. Бондаренко; Запорізький нац. ун-т – Запоріжжя, 2006. – 20 с. 14. Див. напр.: Борис Р. Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні. – Львів: НТШ, 1934. – 30 с.; Мелашко Ч. Вільне козацтво 1917–1918 років // Вільне козацтво. – Нью-Йорк, 1964. – Ч. 6; Олещук І. Київська Дніпрова сотня Вільного козацтва // Вільне козацтво. – Нью-Йорк, 1964. – Ч. 4; Даценко О. Історія Звенигородського коша Вільного козацтва // Історичний календар Червоної Калини на 1933 р. – Львів, 1933. – С. 85–103; Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – Ч. 19–20. – С. 48–54, ч. 21–22. – С. 41–45; Юртик Г. Звенигородський кіш Вільного козацтва // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. – Торонто, 1970. – С. 420–432 та ін. 15. Жук А. Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – Ч. 1. – С. 56–57; ч. 2. – С. 38–40; ч. 3. – С. 30–32; ч. 4. – С. 30–32; ч. 5. – С. 49–50; ч. 7. – С. 37–39; ч. 9–10. – С. 41–43; ч. 19–20. – С. 49–56; ч. 21–22. – С. 41–43. 16. Винниченко В. Відродження нації: У 3-х т. – Київ–Відень, 1920. – Т. 1. – 348 с.; Т. 2. – 328 с. 17. Шаповал М. Військо і революція. – Прага–Львів, 1923. – 24 с. 18. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Прага, 1921. – Т. 1. – 152 с.; Т. 2. – 200 с. 19. Стефанів З. Український збройні сили в 1917–1921 рр. Военно-історичний нарис. – Ч. 1. – Коломия, 1935. – 123 с. 20. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність. – Торонто, 1940. – 263 с. 21. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: У 2 т. – Прага: Пробосем, 1942. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія. – 212 с.; Т. 2. Кам'янецька доба – Зимовий похід. – 232 с. 22. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923: У 2 т. – Ужгород: Друкарня "Свобода", 1932. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – 437 с.; 1930. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 424 с. 23. Даценко О. Історія Звенигородського Коша Вільного козацтва // Історичний календар Червоної Калини на 1933 р. – Львів, 1933. 24. Див.: Гамрецький Ю.М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 82–109; Козаченко А. Селянський рух 1917 року на Україні // Селянський будинок. – 1927. – № 12. – С. 28–33. 25. Див.: Прокопенко Н. Боевые эпизоды партизанской борьбы на Украине. – Саратов, 1942; Руднев В.О. Розгром немецких оккупантов на Украине в 1918 р. – К.: Політвидав, 1941. – 20 с. 26. Див. напр.: Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. – 284 с. 27. Див. напр.: Супруненко Н. Очерки по истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. – М.: Наука, 1966. – 455 с. 28. Див. напр.: Балковский П. Война без флангов: партизанско-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. – К.: Наук. думка, 1966. – 300 с. та ін. 29. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: Политиздат, 1957. – 386 с. 30. Див.: Кулик І. Спільна боротьба російського і українського народів за перемогу Радянської влади на Україні. – К., 1954. 31. Вовк А.А. Боротьба селян Київської губернії за здійснення ленінського декрету про землю (листопад 1917–січень 1918) // Вісник Київського університету: історія та філософія. – Вип. 1. – 1959. – № 2. – С. 17–31 та ін. 32. Рибалка І.К. Відновлення радянської влади на Україні (1918–1919). – Харків: Обласне видавництво, 1957. – 295 с.; Петров В.І. Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 г. – М.: Наука, 1980. – 416 с.; Петров В.І. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. – М.: Наука, 1988. – 208 с. та ін. 33. Лихолат А.В. Комуністична партія – організатор перемоги соціалістичної революції на Україні // УДЖ. – 1957. – № 2. – С. 1–9; Куц М.Г. Компартия Украины в борьбе за здійснення ленінської аграрної політики. – К.: Вища школа, 1979. – 174 с.; Бондар Т.Д. Комуністична партія України в період ізоземної інтервенції та громадянської війни (липень 1918–січень 1919 рр.). – К.: Київський університет, 1968. – 239 с. та ін. 34. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 38–50; Солдатенко В.Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 42–58. 35. Пиріг Р.Я., Проданок Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–105. 36. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Герасченко Т. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 76–90; № 10–11. – С. 63–78. 37. Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / Верстюк В.Ф. // Український історичний журнал, 1995. – № 2. – С. 65–78; № 5. – С. 79–89; № 6. – С. 66–79. 38. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 176 с.; Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.; Захарченко П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – № 7, 8. – Лютий. 39. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 207 арк. – Бібліогр.: арк. 172–207. 40. Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. У поході за волею. – К., 2000. – 176 с. 41. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 188 арк. – Бібліогр.: арк. 155–188. 42. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216

* Радянський час наклав відбиток на Володимира Коваленка: своє родове прізвище Смоктій він змінив, узявши прізвище дружини.

арк. — Бібліогр.: арк. 194–216. 43. Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. — Запоріжжя, 2006. — 245 арк. — Бібліогр.: арк. 219–245. 44. Івашкевич Я. Слово про друга-письменника. — 2009. — № 26. — 26 червня. 45. З листа Михайла Іванченка, 1923 р. н., уродженця с. Гусакове (нині село Звенигородського району Черкаської області). 46. Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 125 с. 47. Тронько П.Т., Ресент О.П. Краєзнавство — міцний фундамент історичної пам'яті, об'єднуючий суспільний рух у справі духовного відродження України і національно-патріотичного виховання громадян // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. — К.: Синопис, 2009. — 206 с. 48. Дудник О.В. Національно-демократичні перетворення на Київщині в революційну добу (березень 1917 — 1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Дудник; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2007. — 18 с. 49. Іванченко М. Вільне козацтво // Добридень. — 2000. — № 2–6. — С. 29–31; № 7–11. — С. 42–45. 50. Іванченко М.Г. Дума про Вільних козаків. — К.: Видавництво ім. О.Теліги, 2006. — 332 с. 51. Мусієнко В., Лободаєв В. Генеральна Рада Вільного козацтва: становлення, політична позиція, діяльність (жовтень 1917 — квітень 1918 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т. 6. — С. 318–340. 52. Лободаєв В.М. Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917 — квітень 1918 рр.) // Вісник Київського університету імені Т.Шевченка. — К., 1999. Вип. 45. — С. 21–25. 53. Шатайло О. Серед Вільних козаків / Генерал Юрко Тютюнник. — Львів: Видавництво "Світ", 2000. — 144 с. 54. Щербатюк В.М. Боротьба за незалежність початку ХХ ст. / Історія регіонів України: Лисянщина. — К.: Логос, 2002. — 428 с.; Щербатюк В.М. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. — 2002. — № 2. — С. 43–53; Щербатюк В.М. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі // Визвольний шлях. — 2002. — № 8. — С. 38–47; Щербатюк В.М. Органи охорони правопорядку південної Київщини на початку ХХ століття // Правове забезпечення діяльності міліції/поліції: історія, сучасні проблеми, міжнародний досвід: 36. наук. праць. — К.: Атіка, 2006. — С. 119–125. 54. Мельниченко В.М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших

часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів та викладачів навчальних закладів усіх типів. — Черкаси: "Вертикаль", видавець ПП Кандич С.Г., 2006. — 232 с. 55. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 — 1918 рр. (Про що "історія мовчить"). — Репринт. вид. — Львів: Каменяр, 1994. — 571 с. 56. Vovchuk I. Forty Years Ago/The Ukrainian Quarterly. — 1957. — Vol. 4. — № 3. — Р. 9. 57. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. — 1991. — № 7. — № 84–95. 58. Водяний Я. Українське Вільне Козацтво та його з'їзд у Чигирині 3. Х. 1917 // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч. 10. — С. 4–7. 59. Заява кошового отамана Тютюнника до Революційного комітету по охороні порядку на Звенигородщині // Вісник Тимчасового революційного комітету по охороні порядку. — 1918. — № 3. — 23 лютого. 60. Щербатюк В.М. Органи охорони правопорядку південної Київщини на початку ХХ століття // Правове забезпечення діяльності міліції/поліції: історія, сучасні проблеми, міжнародний досвід: 36. наук. праць. — К.: Атіка, 2006. — С. 119–125. 61. Див.: Край козацький. Довідник з історії Лисянщини". — К.: Наукова думка, 2004. — 408 с. 62. Звенигородка: Мала енциклопедія. — Звенигородка, 2004. — 204 с. 63. Вільне козацтво / Звенигородка: Мала енциклопедія. — Звенигородка, 2004. — 204 с. 64. Беззубець О., Березовський О. Боротьба отаманів Вільного козацтва проти радянської влади 1921 // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини". — К.: Наукова думка, 2004. — 408 с. 65. Щербатюк В. Холодноярська республіка // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини". — К.: Наукова думка, 2004. — 408 с. 66. Щербатюк В. Зростання свідомості українців. Національно-визвольний, селянсько-повстанський рух 1917 — початку 1920-х років // Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. — К.: Наукова думка, 2009. — С. 176–230. 67. З матеріалів експедиції автора 2000 р. до с. Юрківка Звенигородського району Черкаської області. 68. Щербатюк В. Архівна справа "Про боротьбу з бандою Туза" як джерело з вивчення історії селянського повстанського руху в Українській революції 1917–1921 років // Гілея. Науковий вісник. — К., 2009. — Вип. 22. — С. 188–196. 69. ДАКО. — Ф.Р. 1, оп. 1, спр. 282. 70. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. — Львів: Видавництво "Світ", 2000. — 144 с. 71. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. — К.: Правда Ярославічів, 1998. — 616 с.

Надійшла до редколегії 02.04.09